

До 190-річчя від дня народження М.І.Костомарова

Ю.А.Пінчук*

**ВІДОБРАЖЕННЯ ЕЛЕМЕНТІВ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕЇ
В НАУКОВІЙ ТВОРЧОСТІ М.І.КОСТОМАРОВА**

У статті здійснено науковий огляд дисертації видатного ученого, письменника і громадського діяча Миколи Костомарова (1817–1885) «О причинах и характере унии в Западной России», інших розвідок, що є знаковими не тільки в його творчості як історика, а й у вітчизняній історіографії в цілому. Акцентовується увага на відображенні елементів української національної ідеї.

Видатний учений, письменник і громадський діяч Микола Іванович Костомаров (1817–1885) є однією з тих постатей, з якими асоціюється українське відродження та національна історична наука XIX ст. У його творчості як історика та у вітчизняній історіографії в цілому виділяється дисертація «О причинах и характере унии в Западной России». Вона вперше побачила світ у 1842 р. і була надрукована окремим виданням у вигляді книжечки: «О причинах и характере унии в Западной России, сочинение кандидата 1-го отделения философского факультета Николая Костомарова, написано для получения степени магистра исторических наук. Харьков. В университетской типографии. 1841». Згодом ця праця увійшла до редакційного М.Грушевським збірника «Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова»¹.

Дисертація має підзаголовок: «По определению 1-го отделения философского факультета, состоявшемуся 22 ноября сего 1841 г., вследствие большинства одобренных мнений, напечатать позволяется. 29 ноября 1841 года. Декан отделения, статский советник и кавалер, Петр Артемовский-Гулак». Стосовно цього в «Автобіографії» М.Костомарова зазначається: «В 1842 году, в то время, как я готовил кое-что для Бецкого в предполагаемый сборник, печаталась моя диссертация, и на шестой неделе поста назначено было ее защищение»².

Проте захист дисертації заборонили, автору наказали знищити всі її примірники і запропонували йому написати нову працю. Одним з ініціаторів зняття дисертації із захисту був харківський архієрей Інокентій. Його, як зазначається в «Автобіографії» М.Костомарова, неприємно вразило те, що автор дисертації нагадав про неморальність духівництва у Західній Русі перед унією, про тяжкі побої, які стягував із руських константинопольський патріарх. Книгу відправили на розгляд міністру народної освіти графу С.Уварову, який доручив професору С.-Петербурзького університету М.Устрялову написати відгук. Останній фактично дійшов висновку, що ця праця суперечить офіційній політичній та релігійній доктрині Російської імперії. Як наслідок, дисертацію зняли із захисту, а розіслані її примірники вилучили в адресатів і знищили. Із надрукованих ста примірників книжечки Костомарова вціліло лише кілька, і вони стали раритетними.

Ця дисертаційна дослідження М.Костомарова є пам'яткою української історичної науки. Характеризуючи цю працю, О.Грушевський писав, що для Костомарова центр інтересів – життя і погляди народних мас. Так само і М.Грушевський у науковій розвідці «З публіцистичних писань Костомарова» зазначив, що автор твору про унію, подаючи сумарний погляд на історію України, ставить у центрі цієї історії не ієрархічні стосунки, не школу, не полемічну літературу,

* Пінчук Юрій Анатолійович – д-р іст. наук, професор, ст. наук. співроб. відділу української історіографії та спеціальних історичних дисциплін Інституту історії України НАНУ.

а боротьбу мас. Аналогічні думки стосовно першої дисертації М.Костомарова висловив у своїй монографії автор даної статті. Він, зокрема, зазначає, що епоха запровадження релігійної унії становила інтерес для молодого Костомарова передусім в аспекті життя і переконань народу, особливо з моменту його активної участі в історичних подіях, що розгорталися. Томас Приймак у своїй монографії на основі аналізу дисертації та інших праць Костомарова розглядає його як історика-народника, попередника М.Грушевського. Зокрема, він вважає, що студії Костомарова були предтечею знаменитого есе М.Грушевського «Звичайна схема «руської» історії й справа раціонального укладу історії східного слов'янства». До речі, Т.Приймак, як представник української зарубіжної історіографії, вважає, що історики діаспори приділяли недостатньо уваги М.Костомарову та його науковій спадщині³.

Про першу магістерську дисертацію Костомарова писали й інші вчені⁴. Проте більш докладний її огляд зробив М.Грушевський, подавши всебічну інтерпретацію поглядів автора цієї студії на історію України та унійні процеси. Зокрема, М.Грушевський вказує на вжите в дисертації гасло «народної історії» і наголошує на тому, що «поява унії дала імпульс до активності і боротьби – не тільки против самої уніатської інтриги, але й против польської шляхти і уряду, що її підтримували – против польської держави взагалі: морально відродила і натхнула бажанням незалежності»⁵. При цьому М.Грушевський концентрує увагу на тому, що це бажання зломив Б.Хмельницький, «і справив в річище об'єднання з Москвою в інтересах віри; гасло віри підмінило постулат незалежності постулатом об'єднання Полудневої і Північної Руси». У цьому зв'язку М.Грушевський зауважує, що «Костомаров при тім різко засуджує діяльність Хмельницького, відмовляє йому право на титул народного героя – ставить його з сього погляду нижче інших освітаних народом другорядних ватажків повстання»⁶.

Безперечний інтерес становлять роздуми М.Грушевського стосовно позиції М.Костомарова в питанні про наслідки унії, а також загальна оцінка ним дисертації вченого.

Отже, М.Грушевський констатує, що Костомаров не проливає сліз – як ми б могли сподіватись – над тим, що мрії України про незалежність змарновано. Гасло віри підвело українців, замість свободи завело їх до нової, московської неволі. Українці, зазначає він, не того шукали в Москві, що там їх спіткало, – це Костомаров визнає. Але доводить, акцентує М.Грушевський, що це, власне, був той найліпший кінець, який тільки міг бути: проти волі і замірів України та її громадських верств «обидві Руси об'єдналися в одній Росії»⁷.

М.Грушевський утримується від категоричного висновку щодо історичних поглядів автора дисертації. «Не знати, – зауважує він, – наскільки щиро висловлював тут своє переконання молодий дебютант, і наскільки вдаряв він у лояльні струни з огляду на офіційне призначення дисертації. Як відомо, це не помогло. Православна інквізиція, в особі «высокопреосвященного» Інокентія, приятеля Максимовича, Погодина й ін., засудила дисертацію за легковажний відзив про православних патріархів, владиків, духовенство, – за весь той, як я сказав, зневажливий тон у стилі раціоналістів просвіщеного віку, і дисертація була «із'ята» і знищена, а автор мусив написати нову – на тему дальшу від якої-небудь політики»⁸.

Водночас М.Грушевський висловлює логічне судження, згідно з яким перша дисертація Костомарова «дійсно була скорше історично-політичним памфлетом, сильно закрашеним публіцистикою»⁹.

Як бачимо, М.Грушевський концентрує увагу переважно на легковажних відзивах Костомарова про вище духовництво. Слід зазначити, що ця версія «живе» вже понад півтора століття, навіть присутня в «Автобіографії» М.Костомарова. Значно менше уваги Михайло Сергійович, так само, як і Микола Іванович

у своїй автобіографії та інших творах, приділяє пов'язаному з дисертацією політичному аспекту. Можливо, М.Грушевський, подібно до Костомарова, не міг в умовах репресій (пригадаймо, що його розвідка, присвячена публіцистиці Костомарова, вийшла друком у 1928 р., коли посилилася кампанія боротьби з «українським буржуазним націоналізмом», фальсифікувалася справа «Спілки визволення України» тощо) відверто висловлювати всі свої думки стосовно самоусвідомлення української нації та її національної ідеї. Імовірно, ці обидва визначні вчені й громадські діячі в певні періоди життя вимушені були приховувати своє українство, свою прихильність до окремішності українців, тобто – політичну програму українства. Проте, вжите слово «приховувати», зовсім не означає, що в їхніх працях відсутні такі думки. Слід зазначити, що це питання не залишилося поза увагою сучасних дослідників. Так, історик В.Верстюк в одній зі своїх книг зазначає, що М.Костомаров вперше публічно заявив про українців та росіян як про два різні народи в магістерській дисертації «і далі послідовно дотримувався цієї думки»¹⁰.

Також і влада часто вдавалася до заходів, розрахованих на введення суспільства в оману щодо опозиційних проявів (у поглядах, діях, громадських рухах тощо), як це сталося з кирило-мефодіївцями наприкінці 1840-х років, діяльність яких замовчувалася, а політичні уявлення були сфальсифіковані. Ось як пише стосовно цього уже згадуваний В.Верстюк: «Як не хотів приховати царський уряд факт формування української ідеї («Книга буття українського народу» вперше була надрукована лише 1918 р.), яких заходів не вживав для того, щоб унеможливити розвиток національної самосвідомості, він не міг досягнути бажаного»¹¹.

Отже, є сенс у тому, щоб акцентувати саме на такому матеріалі дисертації М.Костомарова «О причинах и характере унии в Западной России», який пробуджує в українського читача національну свідомість, зокрема, свідоме відчуття своєї етнічності як елементу національної ідеї. Водночас звернення до цього питання дасть можливість з'ясувати, чи замислювався дисертант над проблемами самоусвідомлення, якщо не остаточно сформованої ще на той час української нації, то, принаймні, українського народу. Це дозволить також конкретизувати (отже, певною мірою оцінити) його вклад у творення української етнічної ідентичності та у вітчизняну наукову історіографію в аспекті акумулювання в ній елементів української національної ідеї.

Не можна обійти увагою ще одну важливу деталь, пов'язану з оцінкою науковості першого магістерського твору М.Костомарова. Найвагоміше слово стосовно цього також належить М.Грушевському. Зокрема, він указує на те, що ця книжка була написана не на основі джерел, а кількох наукових праць, що монографія на ту ж тему, написана Костомаровим у 1860-х роках («Южная Русь в конце XVI века»), стояла незмірно вище від неї – «се була вповні наукова для сього часу праця». Але, на думку Михайла Сергійовича, досить уже давно і його «Южная Русь в конце XVI века» перестала бути останнім словом науки, і «в перспективі історичного досвіду вона має тепер таке ж історичне тільки значіння, як і дисертація 1841 року»¹².

Для аргументації своєї думки М.Грушевський наводить відгук М.Костомарова про власну дисертацію і в зв'язку із цим згадує про його полеміку з професором С.-Петербурзької духовної академії М.Кояловичем. Зокрема, Грушевський зазначає, що Костомаров пізніше дуже легковажно згадував працю і звертав увагу на те, що коли Коялович, боронячи свої погляди від його критики, послався на його дисертацію, «Костомаров назвав се просто «забавным», що його антагоніст, автор великої праці про унію, против його новіших праць посилається на сю молодецьку роботу, написану без глибокого досвіду, на підставі тільки деякої літератури, без безпосереднього знайомства з джерелами: в його

очах ся робота була просто «дрянь», справедливо забракована факультетом»¹³. При цьому М.Грушевський посилається на допис М.Костомарова «Ответ на ответ г.Кояловича», надрукований 1864 р. у №127 газети «Голос».

Дійсно, у згаданому дописі Костомаров у відповідь на закиди Кояловича на його адресу в «сепаратизме», на його неначе «колебание между русским историком и поборником малороссийских тенденций», упевнень, нібито він дивиться «на великоруссов, как на каких-то каналов, от которых нужно держать себя подалше, и с утра до вечера, на каждом шагу показывать им, что мы их понимаем, т.е. показывать им постоянно всю их негодность, все плутни, все беззакония» тощо іронічно писав стосовно своєї дисертації, що «странно, что такая дрянь могла обратить на себя милостивое внимание ученого, издавшего о том же предмете двухтомное сочинение!»¹⁴.

Таку позицію Костомарова треба розуміти, як ірреальну, вимушену, як захисну реакцію за умов обвинувачень його «у політичній неблагонадійності», у намірах виводити звідусіль «практичні вказівки, протилежні усталеній єдності Росії»¹⁵. Необхідно зазначити, що монографії та дослідження Костомарова і почасти його дисертація про унію давали багатий матеріал стосовно «вказівок». Адже не випадково її рецензував академік Петербурзької академії наук М.Устрялов, а наказав знищити сам міністр народної освіти граф С.Уваров. Отже, магістерська дисертація була заборонена і знищена за відхід її автора від офіційного трактування теми.

Не будучи згодом останнім словом науки у висвітленні історії унії, дисертаційне дослідження Костомарова зберегло при цьому свою наукову цінність унікальністю ідей, як версія трактування унійних процесів у контексті загального історичного поступу України та її сусідніх держав, а подекуди – європейського. На жаль, ця сторона розвідки Костомарова, особливо її ідеї про українську етнонаціональну окремішність майже залишалася поза увагою дослідників. Лише окремі аспекти стосовно згаданих ідей містяться у працях М.Грушевського і поодиноких студіях сучасних учених¹⁶. А сенс дисертації Костомарова, припускаємо, що і за задумом її автора, полягає саме в ілюстрації процесу націєтворення та пробудження самостійності українського народу на основі однієї історичної події.

Отже, М.Костомаров розпочинає дисертаційне дослідження, що складається з двох розділів, з'ясуванню у першому розділі причин унії, які обумовлюють її характер, і акцентує увагу на тому, що найдавніша і найголовніша причина її полягає у поділі церков, згодом появи в Червоній Русі та Україні католицьких церков, потім у втраті Галичиною, яка підпала під владу Польщі, і всією Західною Руссю своєї самостійності. На основі історичної ретроспективи дисертант доходить висновку, що Русь усе ближче наближалася до тієї епохи, коли рішуче зіткнення з католицизмом стало для неї неминучим. При цьому автор оперує такими поняттями, як «політичні обставини», «дисидент», «державна ідея»¹⁷ та іншими, котрі не вписуються в рамки термінологічного інструментарію романтичної історіографії, а отже – свідчать про тяжіння вченого до позитивізму. Звертаємо тут на це увагу також задля спростування укоріненого погляду на першу дисертацію Костомарова як легковажну.

Простеживши передунійні обставини подій із часу поділу церков до Люблінського акта 1569 р., і охарактеризувавши причетних до цих подій головних учасників (Україна, Литва, Польща, Московія та ін. держави, єзуїти тощо), М.Костомаров формулює вісім підсумкових тез: «1). Що Південна і Західна Русь, спочатку одержавши християнство від греків, запозичили від них неприхильність до католицької віри. 2). Що при цій неприязні місцеві і політичні обставини приготувляли її до зближення з католицизмом поступово. 3). Що роз'єднання країни поклало початок невизначеності політичних відносин Західної Русі, а з Ягеллона народна ідея стала неясною і Русь була в якомусь сум-

нівному стані. 4). Що зближення грекосхідної віри з католицькою відбувалося по мірі зближення руських із поляками. Неприязнь до Польщі була в постійному зв'язку з неприязню до католицизму; а зближення у політичному і внутрішньому житті Руси з Польщею приводило зближення неприязних вір. 5). Флорентійський собор і об'єднання Литви з Польщею при Казимирі суть підготовчі події майбутнього об'єднання країн і вір. 6). Розладнане церковне управління й аморальність духовних були причинами ослаблення православ'я, що сприяло спробам католиків. 7). Польські наміри стали дійсні через єзуїтів. 8). Русь перед початком унії була в такому стані, що їй необхідно було перевороту, котрий би дарував їй нове життя»¹⁸.

Виходячи зі здобутків тогочасної історіографії унії, треба визнати, що викладені вище узагальнення з порушеної у цій дисертації теми були тоді оригінальними, новим словом у науці. Для нас найбільшу цінність становить думка М.Костомарова стосовно втрати в ту епоху ясності народної ідеї, тобто того кардинального фактора державності, який визначається сьогодні як національна ідея, а також – про назрілу необхідність нового життя для Руси, зокрема України. Зрозуміло, що сенсом нового життя мала стати національна незалежність і державність. Таким чином, впливає висновок, що поширення в українському суспільстві таких ідей приводило до пробудження в середовищі активних його членів етнічної самосвідомості як неодмінної складової націєтворчої думки.

У другому розділі дисертації, присвяченому характеру унії, магістрант зосереджує увагу на чинниках виникнення унії, на її створенні та обнародуванні, висвітлює найголовніших діячів («действователей») унії (духівництво, світські класи, козаки, уряд), простежує хід повстання України («Малоросії») та з'єднання Малої Росії з Великою («Московією»). В останньому параграфі цього розділу автор характеризує ситуацію в Україні, яка виникла після з'єднання її з Московською державою. Виклад подій завершується «Вічним миром» 1686 р. (Московський мир).

У розділі дисертації під назвою «Відділ другий» подається стислий виклад історії унії від Московського миру до припинення її дії після 1795 р. на теренах України у складі Російської імперії («Всеросійської імперії»).

Завершується дисертація дванадцятьма положеннями, що виносяться на захист.

У контексті нашої розвідки серед визначених М.Костомаровим причин виникнення унії привертає увагу передовсім така: спочатку унія була задумом духовних, отож, справою партії, а не проявом необхідності народу, потім вона мимоволі стає його ідеєю, вимогою¹⁹. Як бачимо, автор, торкаючись витоків унійного процесу, залучає до нього народний елемент, який водночас уводить як провідний фактор до науки історії.

Отже, першою дослідницькою працею М.Костомарова було започатковано новий напрям в українській історіографії – народницький (народницька школа, течія, історіографія).

Тут доречно зазначити, що теоретичні і методологічні підвалини історичних досліджень представників різних поколінь народницького напрямку еволюціонували від раннього (М.Костомаров) до зрілого позитивізму (В.Антонович, М.Грушевський). Найважливішим досягненням істориків цього напрямку є відтворення і реконструкція неперервності українського історичного процесу, а також обґрунтування його самостійності щодо загальноросійської історії, яке набуло логічного завершення у працях М.Грушевського, зокрема в есе «Звичайна схема «руської» історії й справа раціонального укладу історії східного слов'янства».

Щодо Костомарова, він як історик актуалізував і довів необхідність дослідження «народного життя» на основі широкого використання етнографічного і географічного матеріалу, а також комплексу інших джерел, чим сприяв утвердженню народницького напрямку як домінуючої течії в українській історіографії

другої половини XIX ст. Творча спадщина Костомарова значно вплинула на наступне покоління істориків народницької школи, зокрема на В.Антоновича і М.Грушевського. Вчені цієї школи переважно розглядали «народ», «народні маси» як провідний фактор історичного процесу і приділяли пріоритетну увагу висвітленню народних рухів, повстань та інших явищ «народної історії», що обумовило її деяку ідеалізацію і романтизацію.

Для концепцій представників народницької історіографії характерні наявність базисних дихотомій, протиставлень: «народ–аристократія», «народництво–самодержавство» й інших у висвітленні та інтерпретації подій і явищ, а також негативне або критичне ставлення до ролі антидемократичної держави в історичному процесі, котру вони персоніфікували з централістично-бюрократичною абсолютистською Російською імперією.

Принагідно зауважимо, що народницький напрям як термін вживається на позначення провідної генералізуючої ідеї наукового розвитку в українській історіографії середини XIX – початку XX ст. Застосовується для відображення процесу неформальної інституціоналізації науки в інтелектуальній історії України. Народницький напрям сформувався наприкінці першої половини XIX ст. під впливом національного романтизму, а також ідей українського месіанізму, панславізму, федералізму та егалітаризму.

Класичною у цьому сенсі є концепція М.Костомарова, елементи якої чітко проглядаються уже у ранніх працях ученого, створених у період проживання його в Україні, передусім, в дисертації про унію. Зокрема, розглядаючи питання утворювання унії, вчений писав, що спочатку вона була «необхідністю народною, але заперечною», а під час її обнародування вона «набрала політичного характеру» і з моменту початку політичної історії унії зробилася вже «народним завданням, збудила всю країну, стала центром всіх ідей, котрі рухали не тільки Московію і Литву, але і всю слов'янську Північ»²⁰. Отже, провідну роль в унійному процесі М.Костомаров відводить народу, показуючи водночас його здатність згуртуватися навколо кардинальної ідеї – здобуття національної та релігійної незалежності. Таким чином, автор пробуджував у читача, зокрема українського, думки, пов'язані з історією вітчизняного націєтворення, впливав на формування у нього національної свідомості. Адже з унією дисертант поєднував відродження України, вважав, що вона є однією з найважливіших подій, бо, будучи сама величезним злом, «показувала нам шлях на колію європейських народів»²¹.

Поряд із цим слід зазначити, що М.Костомаров, пов'язуючи необхідність унії з політичною дійсністю держави, вважав головним її завданням звільнення Західної Русі від польського правління та з'єднання її у Східній, яке здійснилося у другій половині XVIII ст. Отже, розгляд у дисертації проблеми самоусвідомлення української нації не виходить за межі існування унії. Тому націєтворча ідея М.Костомарова спочатку перебувала в рамках контексту історії унії. Незважаючи на це, дослідник поставив і успішно розв'язав низку важливих історіософських питань, пов'язаних з елементами української національної ідеї, на рівні наукових відкриттів.

Зокрема, М.Костомаров здійснив науковий огляд усіх соціальних верств (класів) народу, в тому числі докладно охарактеризував козаків. Адже під час лихоліття лише одні козаки, на думку вченого, усвідомлювали, де необхідно шукати засоби зцілення для всієї країни, сміливо підіймали меч на захист народу. Автор дисертації виділяє козаків із числа світських та інших класів тим, що завдяки їм в Україні виник новий, на відміну, скажімо, від тодішньої Литви, народ, готовий розірвати усякі узи з Польщею. Також тим, що козаки стали панівним класом в Україні, так що всі інші повинні були слідувати їхньому напрямку. І нарешті, тим, що, будучи рицарями православ'я (лицарство – козацтво православне християнське), речниками свободи, перетворили Україну у

військову республіку, яка мала всі ознаки самостійності, і могла «поводитися з Польщею, як рівна з рівною»²².

Потрібно також звернути увагу на таку важливу особливість, що націєтворча думка М.Костомарова містить у собі елемент українського державотворення. Отже, в теоретичному плані вчений зробив значний крок уперед порівняно з попередниками і сучасниками раннього періоду його творчості. Досі наявність державницької ідеї в історичних монографіях і дослідженнях Костомарова в історіографії заперечувалася, що примітизувало історичні погляди вченого і водночас спрощувало трактування сенсу народницького історіографічного напрямку. Тоді як в дисертації про унію автор ясно писав, що Малоросія (Україна), під ім'ям Гетьманщини або Козаччини, вся піднялася на рішучу війну народну, котра тепер нічим іншим не могла закінчитись, як рішучим переворотом у долі Руси і Польщі.

М.Костомаров у дисертаційному дослідженні також роз'яснює, що цю війну очолила людина (тобто Б.Хмельницький), послана Провидінням у той час, коли вже сім'я рішучого перевороту визріла. Автор дисертації докладно характеризує цю людину, ім'я котрої «так пишно лунає в історії нашої» і схиляється до думки, що вона не мала навіть розуму гетьмана Петра Сагайдачного, котрий діяв безперервно, незмінно, а Хмельницький змінювався, не доводив до кінця справи і закінчував її всупереч народному бажанню. Приєднання Малоросії (України) до Московії (Росії), вважає М.Костомаров, можна ще, та й «то не строго розбирая», назвати справою Хмельницького, але звільнення від Польщі – ніколи. «Не Хмельницький був діючою особою, а народ» – наголошує вчений, «не йому належить честь звільнення батьківщини, честь славного закінчення першої війни – він був лише обранцем народу свого»²³.

Отже, закріплений в історіографії погляд на Миколу Костомарова як історика, який звеличував особу Б.Хмельницького і лише дещо змінив ставлення до неї наприкінці 70-х років XIX ст. після відшукування в архіві Міністерства закордонних справ нових писемних джерел про епоху гетьмана, потребує перегляду. Праці вченого кінця 70-х – першої половини 80-х років, передусім розвідка «Богдан Хмельницкий – данник Оттоманской Порты»²⁴, є насамперед подальшим розвитком і поглибленням його власної концепції щодо постаті Б.Хмельницького, започаткованої у ранніх студіях.

Потребують певної корекції твердження дослідників стосовно того, що лише знайомство з деякими новими архівними матеріалами привело М.Костомарова до висновку, що Богдан Хмельницький «не був ані вірним підданим російського царя після переходу під його владу, ані щирим прихильником українсько-російського союзу»²⁵. Адже вже в 40-х роках XIX ст., зокрема у першій дисертації, Костомаров, звертаючись до колег по професії, писав: «Але історик даремно шукатиме тієї поетичної сторони, яка повинна б відсвічувати це братерське з'єднання двох гілок єдиного народу. Найчорніші риси народної недовірливості, вимушена присяга, таємна неприязнь, сподівання на обман – характеризують цю епоху. Хмельницький не думав щиро піддатися царю: він хотів лише цим підданством налякати Польщу, заплутати Росію, а потім скористатися обставинами для своїх честолюбних планів»²⁶. Костомаров докладно розглянув у десятому параграфі дисертації фактори, що унеможливлювали «з'єднання Малої Росії з Великою» і дійшов висновку, що «все відштовхувало тодішніх малоросіян від московського престолу»²⁷.

В умовах російської дійсності середини XIX ст. проілюстровані вище та подібні до них думки М.Костомарова не могли залишитися поза увагою представників офіційної, і тим паче офіціозної історіографії. Тому не випадково дисертація М.Костомарова була надіслана на рецензію академіку М.Устрялову, який «був батьком так званої «прагматичної схеми російської історії», що

відповідно до політичних та інтелектуальних викликів часу улегітимнювало включення до Російської імперії України, Білорусії, Литви та Польщі й надавалася для теоретичного обґрунтування асиміляційної політики царату»²⁸. Отже, не дивно, що цей академік як прибічник теорії «добровільного входження Гетьманщини до складу Московії» дав відгук, який став підставою для заборони захисту Костомаровим дисертації та знищення всіх надрукованих її примірників.

Таким чином, є підстави переглянути також пануючу в літературі версію, згідно з якою головним ініціатором зняття Костомарової дисертації із захисту був харківський архієрей Інокентій. У зазначеному процесі превалував не духовний, а політичний чинник. Підтвердженням цього є думка історика В.Кравченка, згідно з якою «Переяславська рада 1654 р. та її інтерпретації із самого початку мали політичний характер, зумовлений боротьбою за визначення правового статусу української державності та ролі російського чинника в українському суспільно-політичному житті. Саме політичні обставини час від часу зумовлювали її активізацію в історичній пам'яті суспільства та відігравали провідну роль в осмисленні проблеми. Відтак з української перспективи переяславські домовленості трактувалися як доказ визнання української державності, з російської – як право на її заперечення»²⁹.

Щодо розвідки Костомарова «Богдан Хмельницький – данник Оттоманской Порты» (1878 р.), вона, як слушно показано в новітніх дослідженнях, «істотно не змінила його підходу до оцінки історичної ролі Б.Хмельницького, але для тогочасної української історіографії вона була важливим симптомом, передвісником нових тенденцій у висвітленні Переяславської злуки»³⁰. Це ж саме можна сказати про класичні історичні дослідження молодого Костомарова, котрі, на жаль, не стали надбанням широкої наукової громадськості.

М.Костомаров, розглядаючи історичне значення унії, дійшов висновку, що вона, «приводячи народ до руху, навіюючи йому побоювання за віру, зробила те, чого домагалися царі від Іоанна III, і чого би вони не досягли без неї»³¹. Таким чином, не тільки проблеми Української революції середини XVII ст. і Переяслава 1654 р., але й процеси церковної унії М.Костомаров інтерпретував у політичному сенсі. Тому мають рацію дослідники, котрі віднаходять у Костомарова «як романтичний пафос минулого, так і його ретельно-позитивістську розробку: своєрідний темперамент та інтелект історика поєднав романтичну емоцію і позитивістський культ фактів, тим самим ніби попередивши подібний синтез у Михайла Грушевського»³².

У новітніх дослідженнях наголошується, що «в історії української націєтворчої думки XIX ст. постать Миколи Івановича Костомарова не має собі рівних за глибиною осмислення змісту і сутності національної ідеї, науково-методологічним її обґрунтуванням, широтою практичного втілення в науці, суспільно-політичній діяльності, мистецтві, освіті та інших галузях»³³.

Уважне прочитання історичних праць молодого Костомарова, зокрема його першої дисертації, дає підстави стверджувати, що вони сповнені елементами української національної ідеї. Зокрема, в останньому параграфі дисертації про унію та її підсумкових положеннях автор звертає увагу на таку важливу особливість, що гетьмани України, і надто після П.Сагайдачного, мріяли про незалежність, але сподіватися, що Україна, без допомоги чужинців, може здобути собі незалежність, було, за тодішніх обставин, безрозсудно. У результаті розгляду унійних процесів М.Костомаров констатував, що «унія збудила до повстання Україну (Малоросію); повстання мало наслідком з'єднання цієї країни з Московією»³⁴.

Наприкінці дисертації викладено думку, котрій також не бачимо альтернативи: «Наслідки унії були цілковито протилежні її справжньому призначенню: ішлося про те, щоб з'єднати міцно Русь із Польщею, утвердити силу королів-

ства, винищити на Русі православ'я, – а вийшло те, що Русь цілком звільнилася від польського ярма, Польща загинула, православ'я звільнилося від ворогів і процвіло у всій красі»³⁵.

Слід зазначити, що головні положення Костомарової дисертації про унію суттєво не відрізняються від висновків, що їх містить історіографія проблеми періоду незалежної України, особливо праці, котрі написані в дусі публіцистичності та історичної конкретності. Зокрема, в одній із публікацій, присвяченій розгляду здобутків і втрат Люблінської унії, зазначається: «Підсумовуючи плюси й мінуси Люблінської унії, можна сказати, що вона принесла в Україну розбрат, кров і спустошення, але водночас – вивела її зі стану двохсотлітньої сплячки, розбудила для опору й боротьби за виживання усі загасні доти прояви суспільної активності: релігійної, національної, економічної, збройної»³⁶.

За результатами наукового огляду дисертації Миколи Костомарова «О причинах и характере унии в Западной России», крім спостережень, тлумачень і припущень, викладених на попередніх сторінках цієї статті, її автор дійшов також декількох узагальнень:

- зауваження М.Грушевського стосовно невідповідності назви дисертації та її змісту справедливе. Дійсно, книга давала не тільки те, що обіцяв її заголовок «О причинах и характере унии в Западной России». Дисертант лише побіжно торкається «Західної Росії», а головну увагу концентрує на Україні та всебічно характеризує її історію;

- унія – це лише тло, на якому дослідник розгортає історичну панораму українського суспільно-політичного і державного розвитку. Тому визначення М.Грушевським цієї праці як історично-політичний памфлет є слушним;

- дисертація до сьогодні переважно оцінювалася ученими, виходячи з рівня висвітлення в ній історії унії та використаних джерел. Історіософський зміст і політичний аспект праці, українська історична конкретика в контексті унійних процесів знаходилися на маргіналії їхніх інтересів. Проте саме це останнє становить найбільшу цінність, залишається ще майже ніким неперевершеним, хоча дисертація як дослідження про унію поступилася новітнім працям із цієї проблематики вже у другій половині XIX ст.;

- дисертаційне дослідження М.Костомарова 1842-го року є найпершою спробою у вітчизняній історіографії XIX ст. викласти на конкретному історичному матеріалі підвалини української національної ідеї, підвести читача до думки, що народ України – державний, отже, пробудити в нього національну свідомість. Таким чином, учений зробив вагомий внесок у творення української етнічної ідентичності;

- зміст дисертації підпорядкований утвердженню ідеї української самобутності, доцільності в певних історичних умовах федеративної форми суспільної організації та пропаганді традиції демократизму українського державотворення.

До речі, в одній із сучасних публікацій Н.Яковенко про унійні процеси звернуто увагу на таку особливість, що «українські хроністи, ретельно нотуючи безліч дрібниць із близького їм життя, «не помітили» передачі українських земель від Великого князівства Литовського Польщі»³⁷. До честі М.Костомарова, він це не тільки помітив, але вважав, що зближення у політичному і внутрішньому житті українських земель з Польщею приводило до зближення неприємних вір, що Україні потрібний був переворот, котрий би дарував їй нове життя.

Дисертант, а з ним українська історіографія, вже на початку 40-х років XIX ст., здійснили конкретний поступ від романтизму до позитивізму, але рішучі заходи імперської влади призупинили подальший розвиток цього процесу. Нова спроба позитивістської розробки історії була розпочата М.Костомаровим у київський період творчості в колі кирило-мефодіївців, що знайшло своє яскра-

ве виявлення у написаному ним маніфесті української політичної думки середини XIX ст. «Законі Божому» («Книзі буття українського народу») та інших працях. Однак і ця спроба мала наслідком ув'язнення автора у Петропавлівській фортеці та довічне переслідування поліцією. Тому надалі, маючи гіркий досвід, зрілий і навіть похилий Костомаров переважно «одягав» маску романтизму молодого Костомарова, який ховав свій потяг до позитивізму під личиною історика-художника.

Сучасники М.Костомарова та і майбутні покоління науковців аж до 1928 р. могли скласти певну уяву щодо змісту його раритетної дисертації про унію лише на підставі подальших праць автора, зокрема – двох його розвідок із харківських часів про перші козацькі повстання та князів Острозьких, надрукованих в альманасі «Молодик»³⁸. Адже у них були викладені деякі положення майже повністю знищеного накладу дисертаційної роботи ученого.

Так, у розвідці «Первые войны малороссийских казаков с поляками» М.Костомаров, з'ясовуючи причини козацьких повстань кінця XVI – першої третини XVII ст. проти Речі Посполитої показав, що вони були пов'язані з низкою факторів: послаблення влади короля, свавілля магнатів, безладдя сеймів, відсутність правосуддя й святості в законах тощо. Але найгіршим було те, що в Україні «простий народ до крайності був змучений поміщиками»³⁹, отже, налаштований на спротив владі. При цьому, як і в дисертації, вчений зазначив, що верхівка привілейованих класів і станів українського суспільства мала тенденцію «якось уладнати з поляками мирно: на сеймах, депутаціями і запевненнями»⁴⁰. Така їхня позиція була пов'язана з боязню втратити свої величезні багатства, як показано в Костомаровій розвідці «Князья Острожские»⁴¹. Водночас відбувався процес ополячування великої частки «руського дворянства» (української соціальної еліти) і посилення нею утисків широких верств єдинокровного народу, в тому числі козацтва як стану, привілеїв якого постійно порушувалися польськими магнатами і шляхтою⁴².

Уважне прочитання згаданих вище розвідок Миколи Костомарова, передусім дисертації про унію, свідчить, що він, будучи молодим ученим, ясно відобразив збіг історичних обставин, за яких народ України на чолі зі своїм цвітом та матеріальною силою – козацтвом був поставлений перед необхідністю піднятися вже наприкінці XVI ст. на боротьбу проти іноземного гніту, за національне визволення. При цьому вчений не залишив поза увагою соціальний зміст і релігійні мотиви повстань, очолюваних К.Косинським, С.Наливайком та іншими ватажками, а згодом війни під проводом Б.Хмельницького. Таким чином, наукова думка М.Костомарова концентрувалася навколо болючих питань вітчизняної історії і сприяла зростанню етнічної самосвідомості українців на основі елементів національної ідеї.

¹ Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова. – К., 1928. – С.1–40.

² Автобіографія Н.И.Костомарова. – Москва, 1922. – С.161.

³ Грушевський А.С. Из харьковских лет Н.И.Костомарова. – Санкт-Петербург, 1908; Грушевський М. З публіцистичних писань Костомарова // Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова; Пінчук Ю.А. Микола Іванович Костомаров. – К., 1992; Прутак Т.М. Mykola Kostomarov: A Biography. – Toronto; Buffalo; London, 1996.

⁴ Пінчук Ю.А., Гриневич Л.В. Про оцінку М.С.Грушевським науково-публіцистичних і полемічних писань М.І.Костомарова // Укр. іст. журн. – 1992. – №4; Сондерс Д. Микола Костомаров і творення української етнічної ідентичності // Київська старовина – 2001. – №5; Верстюк В.Ф. Українофільство та державоохоронна політика царизму // Україна і Росія в історичній ретроспективі: українські проекти в Російській імперії. – К., 2004.

⁵ Грушевський М. З публіцистичних писань Костомарова // Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова. – С.VII.

- ⁶ Там само. – С.VIII.
- ⁷ Там само.
- ⁸ Там само. – С.IX.
- ⁹ Там само.
- ¹⁰ Верстюк В.Ф. Вказ. праця. – С.355.
- ¹¹ Там само. – С.352.
- ¹² Грушевський М. З публіцистичних писань Костомарова. – С.VII.
- ¹³ Там само. – С.VI.
- ¹⁴ Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова. – С.210.
- ¹⁵ Костомаров Н.И. Русские инородцы. – Москва, 1996. – С.417.
- ¹⁶ Козачок Я.В. Українська ідея: з вузької стежки на широку дорогу (художня і науково-публіцистична творчість Миколи Костомарова). – К., 2004.
- ¹⁷ Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова. – С.8.
- ¹⁸ Там само. – С.16.
- ¹⁹ Там само. – С.18.
- ²⁰ Там само. – С.21.
- ²¹ Там само.
- ²² Там само. – С.29.
- ²³ Там само. – С.32.
- ²⁴ Вестник Европы. – 1878. – №12. – С.806–817.
- ²⁵ Кравченко В. Концепції Переяслава в українській історіографії // Переяславська рада 1654 року (Історіографія та дослідження). – К., 2003. – С.488.
- ²⁶ Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова. – С.35.
- ²⁷ Там само.
- ²⁸ Брехуненко В. Переяславська рада 1654 року в російській історіографії // Переяславська рада 1654 року (Історіографія та дослідження). – С.615.
- ²⁹ Кравченко В. Вказ. праця. – С.521.
- ³⁰ Ясь О. Образи Переяслава в українській історіографії академічної доби (початок ХІХ – кінець 80-х років ХХ ст.) // Переяславська рада 1654 року (Історіографія та дослідження). – С.542.
- ³¹ Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова. – С.35.
- ³² Іванко А.Б. Історики України ХІХ–ХХ ст. (Нариси української історіографії). – Кіровоград, 2001. – С.64.
- ³³ Козачок Я.В. Вказ. праця. – С.5.
- ³⁴ Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова. – С.35.
- ³⁵ Там само. – С.39.
- ³⁶ Яковенко Н. Здобутки і втрати Люблінської унії // Київська старовина. – 1993. – №3. – С.85.
- ³⁷ Там само. – С.84.
- ³⁸ Костомаров Н. Первые войны малороссийских козаков с поляками // Молодик на 1844 год. – Харьков, 1843. – Ч.3. – С.46–70; *Его же*. Русско-польские вельможи. I. Князья Острожские // Там же. – С.186–203.
- ³⁹ *Его же*. Первые войны малороссийских козаков с поляками. – С.46.
- ⁴⁰ Там же. – С.47.
- ⁴¹ *Его же*. Русско-польские вельможи. I. Князья Острожские. – С.193.
- ⁴² *Его же*. Первые войны малороссийских козаков с поляками. – С.47.

The author of the article has made a scientific review of the dissertation of the outstanding scholar, writer and public figure Mykola Kostomarov (1817–1885) «On the reasons and character of the unia in Western Russia» as well as of the other studies which became hallmarks not only in Kostomarov's creative work as a historian, but also in national historiography as a whole. The article emphasizes the elements of the Ukrainian national idea, presented within the context of the retrospective and perspective of Ukraine's history.